

Politikai ciklusok – statisztikai adatok

Botos József

PhD, közgazdász, a TB volt főigazgatója, ny. egyetemi docens, PPKE

Botos Katalin

DSc, közgazdász, prof. emerita, SZTE, GTK, PPKE ny. egyetemi tanár
evmkabor@gmail.com

Beérkezett: 2024. január 17.

Publikálva: 2024. január 23.

Absztrakt

A politika legitimitációjához elkerülhetetlen a reálbér-alakulás figyelemmel kísérése. A rendszerváltás előtti harminc évben a reálbér – az utolsó három év, 1987-89 kivételével – emelkedett. Amikor csökkenni kezdett, a rendszer megbukott. 1990 után nagy életszínvonal-esés, reálbércsökkenés következett be, különösen a második ciklustól. Ezt követően 2010-ig minden kormányt leszavaztak a választók, mert nem tudta elérni még az 1990-es szintet sem. S amikor mégis sikerült megtartani a hatalmat, emelni a reálbéreket, ezt azon az áron tették, mint a Kádár korszak kormányzata: az eladósodás terhére. Amikor ennek 2009-ben megálljt parancsolt a nemzetközi pénzpiac, meg is bukott a kormány. 2010-től minden évben sikerült a reálbéreket országosan emelni. A humán ágazatok azonban lemaradtak, a versenyszférában nőtt a reálbér. Ezt a gazdaságélénkítő politika a GDP emelésével és az exporttöbbletekkel jól szolgálta. A nagyobb GDP-ből is a korábbinál nagyobb lett a bérből élők által megkapott jövedelemhányad. Elérte %-ban a rendszerváltás előtti utolsó év szintjét. A politika így többszörösen újrázni tudott. A humán tőke ágazatai azonban lemaradtak ebben a folyamatban. Lemaradtak a nyugdíjasok is.

Kulcsszavak: reálbér, eladósodás, politikai ciklusok, statisztikai adatok, oktatás, egészségügy, nyugdíjrendszer

JEL-kódok: D31, E24, E31 F34

Abstract

To legitimate the policy on the part of the government it is a necessary special concern to follow the development of the real wages. Before 1990, during three decades the real wages were increasing year by year. Only in the last 3 years, in 1987-89 they started to drop. The political system in 1990 collapsed. After the transition to market economy, there was a big drop in living standard and real wages, especially in the second election period. Until 2010 each government was changed by the elections because neither could raise the real wages. Only between 2002-2006 could be re-elected the government, but on the same basis as the Kadar-governments: accumulating huge foreign state indebtedness. When it had to stop in 2009, they failed and lost their political power. From 2010 real wages were raising in Hungary continuously. GDP growth and export surpluses supported this. Employees got more from the GDP than before. The wage/GDP % reached in 2019 the 1990 level. On this basis the ruling coalition could win in 3 consecutive election. But human capital branches were left behind in this process. So were the pensioners, too.

Keywords: real wages, indebtedness, political cycles, statistical data, health care, education, pension system

Bevezetés

Hipotézisünk, amit a statisztikai adatok alapján ellenőrizni szeretnénk, a következő:

A politikai rendszerek számára – ha demokratikusnak akarnak legalább is *látszani* –, még a szocializmusban is szükség volt önmaguk *legitimálására*. Ez akkor is így volt, amikor a hatalom nem függött a polgárok (a *nép*) választásától. Hiszen a szocialista időkben a választások csak formaságot jelentettek: a névjegyzékben szereplőket mindenképpen rávették, hogy elmenjenek „választani”, holott nem is voltak alternatívák az egypártrendszerben. Tulajdonképpen a szavazáskor csak jóváhagyták az emberek a Népfront, azaz a Párt jelöltjeit. Nagy ritkán volt kettős jelölt, még ritkábban pártunkívüli, akik közül az adott körzetben ténylegesen választani lehetett volna. A választási céció csak a külföld számára rendezett színjáték volt.

Nem a formális választások adták a hatalomnak a legitimitációt, hanem a „hangulatjelentések”, amelyekben a kommunista párt megbízottjai összegyűjtötték a dolgozók véleményét. Kádár kormánya azonban gondosan vigyázott arra, hogy a munkáscsaládok életszínvonala ne romoljon. Sőt, ha lehet, emelkedjék. Pulai Miklós, az MNB elnökhelyettese elmondta, hogy amikor sor került elkerülhetetlen árváltozásokra (a TÁTB – Termék és Árügyi Tárcaközi Bizottság – tárgyalásain, amelyeket Csikós-Nagy Béla vezetett), a Politikai Bizottság számára mindig ki kellett mutatni az esetleges árváltozások hatását egy négytagú munkáscsalád fogyasztására. A politika nagy súlyt fektetett az agymosásra is. Az emberek, akik az újságokat olvasták, a rádiót hallgatták, majd a TV-t nézték, folyamatosan a propaganda számadatait hallották az ötéves tervek teljesítéséről, a gazdaság nagyszerű eredményeiről. A polgárok azonban ösztönösen jó közgazdászok: a maguk kis világában érzékelték, hogy fogyasztási lehetőségeik ténylegesen bővülnek-e, vagy szűkültek. (Amikor túl rózsaszín képet festett a propaganda, megszületett a pesti vicc: „Szem-fülbetegségünk van. Nem azt látjuk, amit hallunk, és nem azt halljuk, amit látunk”.)

Azt természetesen nem tudhatták az állampolgárok, hogy a makrogazdasági számadatok a valóságban hogyan alakultak. Fogalmuk se volt a fizetési mérlegről, a nemzetközi eladósodásról. Nem tudták, hogy mi a konvertibilis valuta és a transzferábilis rubel között a különbség. Ők csak forintban gondolkodtak. S valójában a vállalatok is. Az új mechanizmus bevezetésekor, 1968 után ugyan a külkereskedelemben vásárolt vagy eladott termékek árát árfolyamon átszámították forintra, de hogy ez milyen elvek szerint működik, azzal nem voltak tisztában. Azt, hogy a konvertibilisvaluta-importot a transzferábilisrubel-exportba beépíteni nem jó üzlet, a vállalatok *nem érzékelték*. Így eladtunk olyan termékeket rubelért, amelyek dollár-importtartalma soha nem vált visszafizethetővé. Hiszen a transzferábilis rubelt nem lehetett dollárra átváltani. Az egyszerű polgár tudta, hogy a dollár többet ér, mint a rubel, de azt is megtapasztalta, hogy korlátozzák a számára elérhető devizamennyiségeket. A rendszerszerű kapcsolatokat azonban az emberek nem ismerték, nem értették.

Viszont azt jól érzékelték, hogy miként alakul a magyar forint *vásárlóereje*. Ezért – ha a politikai összefüggéseket keressük –, a figyelmünket elsősorban *a reálbérek, illetve reálkeresetek* alakulására kell irányítanunk.

A reálbérek alakulása

Jelen munkánkban érthető magyarázatokat keresünk, viszonylag egyszerű eszközökkel, akár különösebb közgazdasági ismeretekkel nem rendelkező emberek számára is. Rendelkezésünkre állnak a KSH Évkönyvei, kifejezetten azokra támaszkodunk. Ezek hosszú idősorokat

tartalmazzák a legfontosabb gazdasági mutatókról. (*Valamennyi, a tanulmányban szereplő adat – ha másképp nincs jelölve – az évkönyvekből való számításon alapul.*) A KSH hosszú távú idősoráiból hármát vizsgáltunk meg közelebbről. Nevezetesen: a GDP volumen-index sorát, a fogyasztói árindexet, és a foglalkoztatottak havi keresetét tartalmazó folyó áras adatsort. Ezekből össze lehet állítani további származtatott hosszú távú idősorokat is.

A számok megvilágítják, hogy a jelenségek mögött milyen alapvető folyamatok mennek végbe. Így azt, hogy a nominális kereset-növekedések milyen tényleges fogyasztás-növekedést tettek lehetővé. Hiszen, lehetséges, hogy a nominálbér emelkedik, miközben a reálbér mégis csökken.

A reálbért a nominálbér fogyasztói árindexszel való korrigálásával kapjuk meg. A reálbér kétségtelenül jobb képet mutat a lehetséges fogyasztásról, mint a nominális bérváltozások. Az igazat megvallva, a rendszerváltás előtti időszakban a reálbér-növekedés nem jelentette feltétlenül az életszínvonal emelkedését, mert gyakran jelentkeztek hiányok. Különösen 1968 előtt. Noha az ún. „Új mechanizmusban” az árak már valamivel rugalmasabbak voltak, mint az előző tervutasításos gazdálkodás idején, de mégsem tették lehetővé teljességgel a piac „tisztítását”. Ez esetenként hiányokhoz, s így kényszer-megtakarításhoz vezetett. A 1960-as bázison számolt reálkereseti adatok alapján adódó számsorok nem fejezték ki teljesen a fogyasztás struktúrájában és bővülésében időközben végbement változások hatásait sem.

Nehéz hosszabb távon csupán a béradatokból pontos következtetéseket levonni a polgárok elégedettségre vonatkozóan, hiszen a személyi jövedelemadó sem létezett a rendszerváltás előtt, most viszont van. A fogyasztóiadó-elvonások mértéke is más volt. 1960-1988-ig a folyóáras keresetek gyakorlatilag a mai fogalmaink szerinti nettó bért jelentették. A bérekből nem vontak le akkor adókat. Gyakorlatilag egybeesett a bruttó és a nettó bér. A bérek azt az összeget jelentették, amit a dolgozó kézhez kapott. *Vizsgálódásaink szempontjából minket éppen ez a kézhez kapott bér érdekel.*

Azt, hogy ebből mennyi fogyasztási javat lehetett vásárolni, vagyis mekkora volt a fogyasztói kosár tényleges árutartalma, befolyásolja, hogy a mai fogyasztáson mennyivel nagyobb adótételek vannak. A jövedelemforrások reálértékét tehát a forgalmi adó esetenkénti változása is jelentősen befolyásolja. Voltak 1988 előtt is fogyasztói adók, és voltak ártámogatások is, meglehetősen differenciáltsággal. Ma is vannak ugyan különböző ÁFA-mértékek, de a rendszer mindenképpen áttekinthetőbb. Külön téma lehetne, hogy az idők folyamán bekövetkezett *adóék-csökkentések* (a nettó és bruttó bérek közelítése, amivel szemben egyébként az ÁFA megemlése állt), milyen szélesebb körű társadalmi hatással jártak. Az ÁFA-t ugyanis nemcsak a személyi jövedelemadó- (és járulék-) köteles aktívok, de a nyugdíjas rétegek is fizetik. Nőhet a nominális jövedelem, de ha közben emelkedik a fogyasztott termékek ára – pl. a benne rejlő magasabb forgalmi adó miatt –, a reáljövedelem vásárlóértéke adott esetben mégis csökkenni fog. A forgalmi adó emelése mindenképpen áremelő hatású, a reáljövedelmet csökkentő tényező. Ha tehát a személyi jövedelemadó esetleges csökkentése növeli is a polgárok által elkölthető összeget, ezt az ÁFA emelése részben visszaveheti. Fordítva is megfogalmazhatjuk: az inflációs hatás minden jövedelemre érvényes; de az ÁFA áremelő hatását az aktív rétegeknél az SZJA csökkentése kompenzálhatja. A nyugdíjagnál, ha az inflációval folyamatosan korrigálnak, akkor természetesen őket is kevésbé érzékenyen érinti a forgalmi adó változása. A választási politikai elégedettséget mindenesetre a nyugdíjas szavazóknak az érzése, véleménye is erőteljesen befolyásolja. A rendszerváltás utáni időre ezért külön megvizsgáljuk a nyugdíjak alakulását is.

Külön kellene továbbá felmérni, hogy a korábban ingyenes juttatásként kapott szolgáltatások helyett ma milyen arányban kell „fizetős” megoldásokat alkalmazni. Erről csak

néhány általános megjegyzést tehetünk a jelen munka keretein belül, az egészségügy, oktatás terén.

Fogadjuk el mindenesetre nagyvonalú közelítésnek, hogy az emberek hangulatát *a legalapvetőbb módon a nettó bérek, pontosabban: a reálkeresetek alakulása befolyásolja*. A nyugdíjas rétegeknél pedig a nyugdíjuk vásárlóértéke.

Hosszú távú idősorok

A tanulmányban a rendszerváltás előtti és utáni időre bontva, megvizsgáljuk a reáljövedelmek alakulásának tendenciáit. 1960-as bázison számolva, a KSH évkönyvek adatai szerint, a magyar gazdaság GDP-je a folyóéves adatok alapján, 1990-ig mintegy háromszorosára, 299%-ra emelkedett. Ez alatt az időszak alatt a fogyasztói árindex 466%-ra nőtt. Már e két adatból is látható, hogy a reál- és a nominális adatok között jelentős különbségek adódnak.

A havi nominális nettó átlagkereset 1960-ban egy főre vetítve 1575 Ft-ot tett ki. 1990-ben ez az adat 10108 Ft-ra emelkedett. 100-nak véve az 1960-as értéket, a havi nominális átlagkereset 642%-ra emelkedett. A reál átlagkereset 2173 Ft volt. A fogyasztói áremeléssel kalkulált keresetszintek tehát *jóval kisebb mértékben növekedtek*, csak 138%-ra, azaz, csupán 38%-kal, szemben a 542%-os nominális kereset-emelkedéssel.

1. táblázat. Hosszú idősorok - Nominálkereset/GDP: 1960-1990-2019

Év	Foglalkoztatottak száma (millió fő)	Egy foglalkoztatottra jutó GDP havi összege (Ft/fő/hó)	Norminál nettó átlagkereset (Ft/fő/hó)	Nominál /GDP	Nominál /GDP 1990 után	Év
1960	5,4	2304	1575	68%	32	1990
1961	5,4	2444	1599	65%	33	1991
1962	5,4	2583	1638	63%	31	1992
1963	5,3	2774	1702	61%	27	1993
1964	5,3	2947	1757	60%	23	1994
1965	5,3	3028	1766	58%	20	1995
1966	5,3	3280	1856	57%	19	1996
1967	5,4	3460	1915	55%	21	1997
1968	5,4	3688	1928	52%	20	1998
1969	5,5	3862	2012	52%	20	1999
1970	5,6	3994	2139	54%	19	2000
1971	5,7	4298	2230	52%	20	2001
1972	5,7	4686	2342	50%	22	2002
1973	5,7	5184	2512	48%	23	2003
1974	5,8	5490	2682	49%	22	2004
1975	5,8	6065	2881	48%	22	2005
1976	5,8	6582	3042	46%	22	2006
1977	5,8	7297	3288	45%	21	2007
1978	5,7	8124	3567	44%	21	2008
1979	5,7	8949	3785	42%	21	2009

1980	5,7	9792	4014	41%	21	2010
1981	5,7	10506	4267	41%	22	2011
1982	5,7	11551	4542	39%	22	2012
1983	5,6	12728	4761	37%	22	2013
1984	5,6	14125	5342	38%	23	2014
1985	5,6	15050	5866	39%	24	2015
1986	5,6	16112	6291	39%	25	2016
1987	5,6	18202	6808	37%	27	2017
1988	5,5	21459	7037	33%	28	2018
1989	5,5	25233	7996	32%	30	2019
1990	5,5	31508	10108	32%		

A *nominális keresetnövekedés* számai mintegy 3 évtizeden keresztül, évről évre emelkednek. (Amint azt a bevezetőben írtuk, a Kádár-kormányzat ügyelt a polgárok jólét-érzetére.) A *reálkeresetekben* egy-egy évben azért tapasztalhatók voltak kisebb visszaesések.

Végül is csak 1986-ig tartott a reálkeresetek emelkedése. 1960-65 között a nettó reálkeresetek 8%-kal nőttek, 1966-1970 között 13%-kal, 1971-75 között 14%-kal, majd az emelkedés lelassul. 1976-1980 között már csak 2%-kal (!), 1981-85-ig pedig csak 4%-kal nőttek. (Ezek az adatok az adott ötéves *tervidőszakok induló évéhez viszonyított %-okat* mutatják.)

Nézhetjük azonban azt is, hogy a későbbi időszakban, mekkorák voltak a reálbérek, 1960-hoz képest!

Amennyiben az 1960-hoz viszonyító bázisindex-számokat nézzük, és kivonjuk egymásból, akkor az egyes ötéves *tervidőszakok* alatt a bázisindexek különbségét kapjuk meg. Ezek a bázishoz képest 8, 13, 18 százalékpontos emelkedést jeleznek. Majd csupán már csak 3 (!) *százalékpontos* a növekedés, a hetvenes évek második felének ötéves tervében... 1985-re valamivel jobban, 6 százalékponttal nőtt az 1960-hoz viszonyított reálkereset, de ez sem valami sok. (És hogy milyen áron, látni fogjuk.) 1986-ban pedig viszont már csak alig 2 %-pontot emelkedett. 1987-től pedig végképp *viszsaesett a bázisindex; gyorsuló ütemben*, az utolsó öt év alatt összesen 25%-ponttal!

Miért „zuhant be” hirtelen a reálbér 1987-től kezdve? Miért alakultak így a dolgok? Tulajdonképpen már az is magyarázatot igényel, hogy a *hetvenes évek második felében* miért volt olyan rendkívül szerény a reálkeresetek növekedése?

Erre az alábbiak adnak magyarázatot: Az 1973-ban kitört világgazdasági árobbanás az évtized második felében gyűrűzött be a magyar gazdaságba, az energiaárak emelkedése formájában. A korábbi szerény fogyasztói árindex-növekedés ekkor lendületet vett, és 1976-80 között (az 1960-as 100%-ot jelentő szinthez viszonyítva), 168%-ra emelkedett. Belopakodott a szocialista gazdálkodásba az erőnek erejével tagadott fogalom: *az infláció*. (Valóban *tagadott* fogalom volt! A dogmatikus hivatalos álláspont szerint infláció csak a kapitalizmusban létezhetett. A Pénzügykutató Intézetet 1975-ben átvevő Hagelmayer Istvánnak meg akarták tiltani, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzék. A másik ilyen tabu volt a konvertibilitás. Mondta, hogy akkor nem vállalja az igazgatóságot... Hiszen ez a pénzügyelméletnek a két legalapvetőbb kérdése!)

Gondoljuk csak meg: a fogyasztói árindex 15 év alatt (az időszak induló évét véve alapul) mindössze 24%-kal emelkedett, ezt követően viszont az *addig elért szinthez viszonyítva*, egyetlen ötéves ciklus alatt közel 30%-kal nőtt! Ez a gyorsuló infláció bizony „megette” a nominális bérek emelkedését. Pedig igyekeztek ez alatt az időszak alatt is a nominális kereseteket emelni! De 1979-re mégis majdnem a *tervidőszak* elejének mértékére esett vissza

a reálkereset szintje. Az 1976-os évben mért bázisindex, ami a tervidőszak közepén a jelentős nominális béremelések hatására 161%-ra is felemelkedett, az 1980-as évre ismét visszacsúszott 152%-ra... Vajon miért?

1981-ben beléptünk az IMF-be. Úgy tűnt, konszolidálódik a helyzetünk, és ezután lassan ismét emelkedni kezdett a reálbérszint. A bázisindex újra ott volt, ahol 1978-ban. (Azért nyilván ez sem jelentett nagy jólét-többletet...) Az évtized második felében azonban már végképp nem tudta tartani a kormányzat a reálkeresetek emelését. Ahogy idéztük, gyors csökkenésbe hanyatlott, az 1986-os 163%-os szintről 1990-re 138%-ra csúszott vissza. Nemhogy jobban éltek volna az emberek, mint öt évvel azelőtt, hanem lényegesen rosszabbul. A nominális bérekben természetesen volt szerény emelkedés. (Mivel az IMF megszorító gazdaságpolitikát követelt, ez sem volt nagy. A növekvő infláció azonban még azt is felemésztette.)

Az emberek egyáltalán nem értették, miért nem élnek jobban, hiszen a maguk részéről minden erőfeszítést megtettek, hogy keresetüket növeljék. A nyolcvanas évtizedben már nemcsak az agráriumban, a háztáji gazdaságok révén, de az iparban is kialakult az önkizsákmányolás, a hivatalos munkahelyi 8 órán túli munkavégzés (GMK-k, VGMK-k). A kapott többletpénz, többletkereslet azonban, sajnos, nem talált megfelelő fedezetre. Nöttek ezért az árak, nőtt az infláció. Ismét elkerülhetetlenül felmerült a kérdés: Vajon miért? Bizony, nem értette a rendszerváltáskor a társadalom, hogy miért nem él jobban, noha megfeszítetten dolgozik...

Eladósodás

Azért is nem érthette, mert mit sem tudott a viszonylagos polgári jólét „áráról”, a *külföldi eladósodásról*. Számos tanulmányban kifejtésre került,¹ hogy a rendszerváltás előtti államadósság felhalmozásának okai miben rejlettek. Le kell szögeznünk ez alkalommal is: *nem a magyar emberek „túlfogyasztása” volt az eladósodás oka*. Az államadósság nem azért keletkezett, mert indokolatlanul jól éltek a magyarok. A gulyáskommunizmus viszonylagos jólétének az alapja az emberek erőfeszítése volt, a hosszú éveken át túlhajtott szorgalmas, önkizsákmányolásig végzett munkájuk, aminek eredményét azonban – mint látni fogjuk – *a nemzetközi pénzügyi rendszer* szinte semmivé tette.

Erről a mechanizmusról viszont az embereknek vajmi kevés ismeretük volt. Nem lehet elégszer visszatérni az okok magyarázatára.

Két oldalról is ért ugyanis bennünket negatív hatás. Mind a tőkés nemzetközi pénzügyi rendszer, mind a KGST pénzügyi és együttműködési rendszere *okozója volt a magyar eladósodásnak*. (Ezt a témát bővebben kifejtő tanulmányokból részletesen megismerhető, hogy miért².)

Röviden összefoglalva: Először is, olyan abszurd helyzet alakult ki, hogy nekünk *az is rossz lett, ami látszatra jó volt*. Az 1968-as „Új gazdasági mechanizmus” ugyanis a vállalatokat érdekeltté tette a termelés eredményében, ami természetesen jó dolog. Ez az export-tevékenység fokozását eredményezte, de elsősorban a szocialista piacokon. Itt ugyanis a Kornai által idézett *hiány* jelensége miatt, mindig, mindenre volt vevő. A mi vállalataink pedig *érdekeltek voltak* abban, hogy eladjanak. Ebben az üzletben szinte *minden magyar stakeholder* benne volt: a vállalatvezetés, a dolgozók, a pártvezetés, és természetesen maguk a külföldi vevők is. Itthon az egyetlen ellenérdekelt az akadékoskodó Magyar Nemzeti Bank, ahol a szakemberek látták, hogy a kontingensen felül is szállított termékek népgazdasági szinten

¹ Botos Katalin, Szabó Gergely, Bozzai Rita, Cseszka Éva, Földes György, Nagy Csaba. Lásd a Felhasznált irodalomnál.

² Botos Katalin: A magyar eladósodás okai. Valóság, 2019/6

aktívumot idéznek elő a külkereskedelemben, amelynek transzferábilis rubel értéke egyszerűen *kényszerhitelezést jelentett a magyar állam részéről*. A jóváírt rubeleket ugyanis semmire nem tudtuk elkölteni. A vállalatok számláin ugyan megjelent a forintbevétel, a munkavállalók meg is kapták ez után a nyereségrészesedésüket; amit feltehetően a hazai piacon elköltöttek. A Nemzeti Bank számláin viszont ott szerepelt a magyar követelés, a szovjet fél és a többi KGST ország felé. Amit nem tudtunk semmire felhasználni. Ilyen volt akkor a KGST pénzügyi rendszere³. Ezt az összeget az országok minden éves kereskedelmi tárgyalásaiknál figyelembe vették ugyan, induló tételként, hogy levásárolják, de mindig bővítve újratermelődött a többlet az év végére... Miért? Mert a magyar mechanizmusban *volt* a pénznek aktív szerepe, míg a többi KGST országban a merev tervutasításos rendszer miatt *nem volt*. Mert nem lehetett. Csak annyit termelhettek ott a vállalatok, amennyi elő volt irányozva.

A magyar kormányának a hetvenes évek elején eredetileg az volt a terve, hogy a felveendő hitelekkel modernizálja a feldolgozóipart. (A PM Devizafőosztályán dolgozva, lehetett olvasni az erről szóló kormány-előterjesztéseket.) Olyan termelést szerettek volna a feldolgozóiparban, amely eladható nemcsak Keleten, de Nyugaton is. Váratlan csapásként jelentkezett az energiaár-robbanás. Mi az energiát alapvetően a Szovjetunióból kaptuk. Az olajárak itt valamivel alacsonyabbak voltak, mint a világpiacon, mégis, az ország vezetése már akkor is gondolkodott *alternatív beszerzési lehetőségekről* („Adria” kőolajvezeték). Mire azonban megépült, túl drága lett az arab olaj, így kihasználatlan maradt. Sőt: a hetvenes években az akkori szovjet vezetés belekényszerített minket az orenburgi gázvezeték *hitelben történő megépítésébe*, és a rubelben számolt hiteleket gázzal törlesztették felénk. Így még erőteljesebben kötve voltunk a szovjet – orosz – piachoz. (Ez máig meghatározó maradt.) (Mellesleg 1 Mrd dollár értékű hitelt is fel kellett vennünk akkor az építés anyagköltségeinek fedezésére, ami ugyancsak a mi konvertibilis adósság-számlánkat terhelte Nyugat felé.)

Ekkor jött *a második csapás*: az USA Központi Bankjának soha nem látott mértékű *kamatemelése*. Ez a lépés gyakorlatilag minden eladósodott országot padlóra vitt, hiszen az USA belső kamatemelése átgyűrűzött a nemzetközi hitelkapcsolatokra is.

Így történt, hogy az eredetileg a külföldi piacokon felvett 4 Mrd dollár értékű kölcsönünk a rendszerváltás küszöbére 21 Mrd dollár értékűre „hízott meg”. *Anélkül, hogy ebből egy cent is a magyar modernizálást szolgálta volna*. Az újabb és újabb hitelfelvételek ugyanis csak azt szolgálták, hogy legyen miből fizetnünk a korábbi hitelek kamatait. A tőkés export növekedése képtelen volt kellő mennyiségű aktívumot kitermelni törlesztési célra. Az eladósodás görgetésében az volt a szempont a politika részéről, hogy biztosítsa a magyar gazdaságban a termelést, és ez által a politika *sine qua non*-ját, a *foglalkoztatást*. Végül is 1989-ig sikerült a gazdaságot működőképesen tartani. A 2. táblázatból azonban látható, hogyan növekedett a magyar államadósság (devizaadósság). (A rendszerváltásig ezek az adatok szigorúan titkosnak minősültek. Csak a nyugati tükröstatistikákból, pénzügyi szakirodalomból lehetett a publikus kutatásokban annak idején megbecsülni.)

Honnan tudták volna hát a magyar emberek, hogy ez mit is jelent? De azt sem tudhatták, hogy eljön az idő, amikor a hitel-hólabda nem pörög tovább, mert *még a kamatait se tudjuk folyó költségvetésünkéből és fizetési mérlegünkéből kigazdálkodni*... Márpedig akkor szigorításra kényszerül a gazdaságvezetés. Pedig így történt. És akkor megbukott a rendszer.

A 70-es évek elejétől kezdve a rendszerváltásig kétszer került az ország az államcsőd szélére. Először 1980-ban, majd 1990 elején. Az idézett tanulmányok részletesen elemzik a lépéssorozatokat. Természetesen több tényező is szerepet játszott a csődhelyzetekben. Lehet számonkérni a MNB döntéseit a valutánem megválasztását, azt, hogy a közvetlen kamatnagyságokra figyeltek, és elhanyagolták a valutaárfolyam fel-, illetve leértékelődéséből

³ Botos Katalin: Pénzügyek a KGST-ben KJK, 1976.

bekövetkező hitelállomány átértékelődést a hitelek folyamatos megújításakor... De a legnagyobb probléma mégis csak az volt, hogy nem tudtuk kellő mennyiségű konvertibilis deviza-árualapot előteremteni, ezzel szemben vállalataink kifejezetten érdekeltek voltak a Szovjetunióba szállítani. Mindenki tudja, hogy a rendszerváltáskor a Szovjetunió igen jelentős összegekkel tartozott nekünk, amit később csak nem sokra használható repülőgépek szállításával „tudott le”. Ami azonban politikai szempontból kifejezetten figyelmet igénylő gazdasági kérdés, annak vizsgálata, hogy külkereskedelmünk a rendszerváltás előtt is jelentős aktívumot mutatott fel rubelrelációban, míg a dollárrelációban képtelen volt erre. Még ha meg is értettük ugyanis, hogy ez a rubelaktívum a világon mindenkinek érdekében állt Magyarországon, mert foglalkoztatást, nyereségrészesedést jelentett a dolgozóknak is, akkor is tovább kell vinnünk a gondolatot. Ismételten kiemelem, hogy a szocialista kereskedelemben benne volt a Ft konvertibilitásának hiánya, a mesterséges árfolyamok hatása, amellyel a rubelaktívum csak növelte a szállításokba beépülő tőkés importot. Hiszen a magyar feldolgozóipar termékei a szocialista piacon voltak (csak) eladhatóak, de jelentős beépített dollár tartalommal. Erre hajlamosak nem gondolni az emberek, pedig ez a közvetett hatás rendkívül jelentős devizahiány-ozó volt, több, mint az országból „kisírbolt” pénzek, a titkosszolgálatok, vagy trükkös külkereskedők által...

Nagyon nagy baj volt tehát, hogy a teljes gazdaságvezetés is csak forintban tudott gondolkodni. Mondhatjuk, amit megfogalmazott a 1988-ban a reform húsz évét vizsgáló angliai nemzetközi konferencia, hogy a magyar rendszerváltás csak *fél-reform* volt, mert nem terjedt ki a deviza-területre, nem tudta megvalósítani a konvertibilitást.

Mindezeknek az eredményeként hatalmas egy főre jutó devizaadósság-teherrel léptünk át a piacgazdasági rendszerbe.

2. táblázat. A devizaadósság növekedése

Év	Bruttó adósság (millió dollár)	Nettó adósság (millió dollár)
1973	2 118	805
1974	2 831	1 338
1975	4 199	2 000
1976	5 214	2 618
1977	6 253	3 580
1978	9 468	6 141
1979	10 507	7 123
1980	11 455	7 571
1981	10 740	7 477
1982	10 216	7 267
1983	10 745	6 994
1984	10 983	6 549
1985	13 955	8 046
1986	16 907	10 688
1987	19 584	13 683
1988	19 602	13 966
1989	20 390	14 900

Forrás: Szabó Gergely: Magyar Államadósság növekedése 1973-1989

<https://www.portfolio.hu/gazdasag/20160122/igy-keletkezett-a-magyar-allamadossag-225866>

Legfőképpen azt nem tudta a magyar nép, hogy még ha a politikai rendszert meg is változtatja, attól az adósság szorítása megmarad, és az új kormány sem tehet mást, mint hogy kényszerűen szigorítani fog.

A magyar közvéleményben még harminc év után is élnek olyan illúziók, hogy a nemzetközi adósságoktól a rendszerváltás alkalmával viszonylag egyszerűen meg lehetett volna szabadulni. Sok komoly politikus Pozsgaitól Szűrös Mátyáson, Bíró Zoltánon keresztül írt olyasmit évtizedekkel a rendszerváltás után is, hogy nem hajtottuk be a németeken a határnyitás nemes cselekedetének az árát. Ehhez itt és most is le szeretnék szögezni néhány fontos igazságot, amit a magyar politikai közvélemény nem tett eléggé a magáévá – máig sem. Az egyik az, hogy Magyarország annyira kiszolgáltatott a nemzetközi tőkepiacnak, hogy nem tehetett volna meg a hitelek nem-fizetését, mondván, hogy azt egy másik rendszer vette fel. Ez a világ magántökeiseit sose érdekelte. Nem ismert a közvélemény előtt, hogy a súlyos görög államadósságot, amelyet a 19. századi török elleni szabadságharcukhoz vettek fel a görögök, 200 éven keresztül kényszerültek törleszteni. S azt is tudni kell, hogy a fejlett Nagy-Britannia a második világháború végén Amerikától felvett kölcsönét fél évszázadon keresztül törlesztette vissza... Ne csodálkozzunk, ha mi is fél évszázadra nyúlunk vissza, a mai nehézségeink magyarzatánál. A pénz és a tőkepiac a „pacta sunt servanda” elven alapul, azaz, hogy a szerződéseket fizetni kell... Szoktak hivatkozni sikeres adósságrendezési tárgyalásokra, Brazíliára, Lengyelországra. A szakirodalom bemutatja ezen megoldások árát, és alkalmazhatóságának korlátait hazánk számára⁴. Hogy miért nem kértünk a németektől segítséget? A német egyesülés időpontjában az NSZK-ra is akkora teher szakadt, hogy Kohl kancellár emlékiratai szerint⁵ hajszal híján elbukta ezt az akciót. Így, noha kértük tőle, érdemben nem tudott támogatást adni.

Demokratikus ciklusok

Mindenesetre, látnunk kell, hogy az elkövetkező választási periódusokban sorra-rendre megbuktatták – a fenti összefüggéseket nem értő – polgárok az éppen hatalmon lévő politikai erőket. Nem csoda, hiszen a GDP 10, a munkabérek 12, a nyugdíjak pedig 14 évig *alatta maradtak a rendszerváltás előtti utolsó év adatainak!*⁶ Más szóval: *ennyi időn át rosszabbul éltek az emberek, mint a szocialista időkben!* Feltámadtak értelemszerűen a nosztalgikus érzések: régen jobb volt. A politikai propaganda hatására mindig azt várták a polgárok, hogy egy más összetételű kormány – esetleg szocialista vagy liberális –, meg tudja oldani a problémát. Kiderült azonban, hogy a nálunk megvalósult farkastörvényű kapitalizmus nemhogy nem hozott tejjel-mézzel folyó Kánaánt, hanem még keményebb munkát követelt, és több gazdasági igazságtalanságot tartalmazott, mint az előző évtizedek szocializmusa. Csak 2002-2006 között *kezdték – végre! – emelkedni a reálbérek.* Ám akkor *ez ismét eladósodással párosult.* (Amit az emberek, persze, továbbra sem érzékeltek.) Ugyanúgy, mint a Kádár időkben, az *eladósodás számlájára tudott ez idő alatt a Gyurcsány-kormány reálbéreket emelni...* (Pontosabban: a devizahitelesek, akiket ebbe a konstrukcióba engedett a vezetés beleszaladni, a válság bekövetkezésekor maguk is érzékeltek bizonyos tragikus következményeket...) Bekövetkezett mindenesetre, ami már kétszer is megesett az előző 40 évben: az ország fizetőképességi problémái miatt a Bajnai-kormány az IMF-hez fordult. Az

⁴ Bod Péter Ákos: Magyarország eladósodásáról. Magyar Napló
<http://www.inaplo.hu>

⁵ Helmut Kohl: A fal leomlásától az újraegyesülésig. Antall József Tudásközpont, 2014

⁶ MNB: Magyarország pénzügyi számlái, 2008; 2014.

IMF pedig – mint mindig – megszorításokat követelt. Vissza is estek a nettó átlagkeresetek. 2010-ben aztán – részben ennek hatására – elsöpörte a választás a szociál-liberális kormányt.

Ezután jött a FIDESZ három ciklusa. Amint az adatokból látható, (3. táblázat, 1990-es bázison), ezen időszak alatt csaknem *minden évben nőttek a reálbérek!* És – láss csodát! – mindig meg is nyerte a következő választásokat a kormánykoalíció! A Fidesz tehát az utolsó három ciklusában jelentősen felhozta a reál-átlagbér szintjét. Ez tény.

3. táblázat. Nettó reál átlagkeresetek (1990-es bázison) 2019-ig

Év	GDP index 1990 = 100	Fogyasz- tói árindex 1990=100	Havi nettó nominált átlagkereset		Havi nettó reál átlagkereset		
			1000 Ft/fő	1990 = 100	1000 Ft/fő	1990 = 100	
1990	100	100	10,1	100	10,1	100	Antal- Boross kormány 1. ciklus
1991	88	135	12,9	128	9,8	95	
1992	85	166	15,6	154	9,4	93	
1993	85	204	18,4	182	9,0	89	
1994	97	242	23,0	228	9,5	94	
1995	89	310	25,9	256	8,4	83	Horn kormány 2. ciklus
1996	89	383	30,5	302	8,0	79	
1997	85	453	38,1	377	8,4	83	
1998	95	518	45,2	448	8,7	86	
1999	96	570	50,1	496	8,8	87	1.Orbán kormány 3. ciklus
2000	102	625	55,8	562	8,9	88	
2001	107	683	64,9	643	9,5	94	
2002	111	719	77,6	768	10,8	107	
2003	116	753	88,8	879	11,8	117	Medgyessy -Gyurcsány kormány 4. ciklus
2004	122	804	93,8	929	11,7	116	
2005	127	833	103,1	1102,1	12,4	123	
2006	132	865	111,0	1099	12,8	127	
2007	132	935	114,3	1132	12,2	121	2. Gyurcsány kormány 5. ciklus
2008	134	992	122,0	1208	12,3	122	
2009	125	1033	124,1	1229	12,0	119	
2010	125	1064	32,6	1313	12,2	121	
2011	128	1122	141,1	1397	12,5	124	
2012	126	1190	144,1	1427	12,1	120	2. Orbán kormány 6. ciklus
2013	128	1211	151,1	1496	12,5	124	
2014	134	1208	155,7	1542	12,9	128	
2015	139	1207	162,3	1607	13,4	133	3. Orbán kormány 7. ciklus
2016	142	1212	175,0	1733	14,4	143	
2017	148	1241	197,5	1955	15,9	157	
2018	156	1276	219,4	2172	17,2	170	
2019	163	1319	244,6	2422	18,5	183	4. Orbán kormány 8. ciklus

Hosszú távú adatsorainkból még egy érdekes mutatót lehet kiszámolni. (Az adatokat az 1. sz. táblázatban láthatjuk.) Ez pedig az a %-arány, amely *a béreknek a GDP-ből való részesedését jelenti*. 1960-65 között ez 68-58%-ot tett ki. 1970-re 54%-ra csökkent. 1975-re már csak 48%, 1980-ra pedig csupán 41% volt. A rendszerváltás évére 32%-ra csökkent! Egyértelmű, hogy a bérek nem tartottak lépést a GDP növekedésével. Tudjuk: azért, mert évről évre hatalmas összegeket kellett előteremteni az adósságszolgálat teljesítésére.

A rendszerváltás után tovább zuhant a béreknek a GDP-ből való részesedése. Ebben az ún. átalakulási (tranzíciós) válság volt a bűnös: a termelés összeomlása, a kialakuló munkanélküliség, a kényszerű megszorítások. Még mindig nyögte az ország az adósságszolgálatot... 1995-2013 között a GDP *egyötöde volt csupán a bérek aránya!* (22% körül). 2014 után kezdődött *ismét emelkedésnek indulni*, és 2019-et írtunk, amikorra elérte a rendszerváltás évének szintjét: 30%-ot.

Mint minden viszonyzámnál, itt is fontos a számláló és a nevező alakulása. Nyilván azért volt 1960-ban olyan nagy a bérek részesedése, mert a GDP maga is alacsony volt. A rendszerváltás utáni termelékenységemelkedés megnövelte a GDP-t, de mivel a bérek csak lassan emelkedtek, a részarány alacsony maradt. Viszont a masszív nominális béremelések az utóbbi két Orbán-ciklus alatt feltornázták a részesedést a rendszerváltás indulásának évében elért színvonalra. Természetesen országos átlagokról van szó. A humán ágazatokban, egészségügyben, hosszú évtizedeken át átlag alattiak voltak a jövedelmek. Az oktatásügy bérei is alig voltak az átlag körül. A mértékekről, a szórásról lehetne tehát elgondolkodni. Valószínű, hogy már előbb kellett és lehetett volna korrekciókat bevezetni az egészségügyben is (4. táblázat).

Mindenesetre, megállapíthatjuk: *a tanulmányunk elején felvetett hipotézisek igazolódtak. A választópolgárok honorálják a reálbér-emelkedést*. Mint ahogyan büntették a politikát korábban, amikor nem növekedett. Az, hogy *a reálbérek* fontossága mindenképpen első helyen áll a gazdaságpolitikában, elvitathatatlan.

A humán ágazatok és a nyugdíjasok helyzete

Természetesen, az ördög a részletekben van. Nem szabad elfelejteni, hogyan alakultak az átlagon belül a versenyszféra mellett a *költségvetési finanszírozású területek* bérei. Hiszen politikai szempontból ezek a csoportok, rétegek is fontos szavazópolgárok! Be kell vallanunk, hogy a nehéz szakaszokat mindig a nagy rendszerek számlájára vészelte át a magyar gazdaság. Így történt a közelmúltban is. Nincsenek csodák. *Vagy külső forrás, vagy belső forrás kellett* a súlyos adósságterhek cipeléséhez. Ahhoz, hogy az ország fizetési mérlegének helyzete kezelhető legyen. Hiszen nemcsak az IMF (amely intézménytől az Orbán kormányzat hamar megszabadult), *de az EU is* a költségvetés viszonylagos egyensúlyát követelte meg; vagyis a 3 %-nál *nem nagyobb* hiány elérését. Ami önmagában helyes, ámde nem alkalmazható kényszerzubbony-jelleggel, minden körülmény mérlegelése nélkül.

A makrogazdasági politikának, jelentős külső adósságaink miatt, soha nem volt, *nem lehetett más a vezérfonala*, mint a külső eladósodás konszolidálása. Sőt: a csökkentése, a lehetőségek szerint. Ez azonban nem ment máról holnapra. Ehhez fel kellett építeni egy export-orientációjú gazdaságpolitikát, amely biztosítja a szükséges devizát. Az államadósságot pedig lehetőségek szerint a belföldi forrásokra kellett áttéríteni. *S ezt valóban meg is tette a kormány, 2010 után*, három cikluson keresztül. El is érték a politikai és gazdasági célt, az átlagos reálbér-emelkedést. Sajnos, mint láttuk, a humántőke ágazatainak bér- lemaradása mellett. Ez nem feltétlenül szociális érzéketlenség, hanem jelentős részben a külső kényszer hatása volt, ami a kormányra nehezedett. Hiszen el kellett valahonnan venni a forrásokat az adósságszolgálatra; s

onnan vették, ahonnan – úgy vélték – a növekedési célok veszélyeztetése nélkül lehetséges. Igaz, ez eléggé rövidlátó szemlélet volt. De, mint említettük: nagy volt a külső nyomás. A humántőke elhanyagolását azonban az első adandó alkalommal meg kellett volna szüntetni. Minden más célt megelőző módon! Hiszen a béreknél jóval többről van szó. Nagyon fontos (lenne) a humántőke területén tevékenykedő emberek megbecsülése; hosszabb távon ettől függ egy ország jövője.

Nem állítható tehát, hogy minden jól ment az elmúlt évtizedben. De az igen, hogy a politikai vezetés tanult a rendszerváltozás utáni évtizedek tapasztalataiból, és odafigyelt az egyik legfontosabb mutató alakulására: *az átlagos reálbérek emelésére.*

A nyugdíjak azonban ugyancsak lemaradtak a reálbér-emelkedés ütemétől. Pedig ez a *harmadik nagy rendszer* az egészségügy, oktatás mellett.

4. táblázat. Nettó reálkeresetek, egészségügyben és oktatásügyben, reálnyugdíjak

Év	Nettó reál átlagkeresetek (1000 Ft/fő/hó)				Reál nyugdíj (1000 Ft/fő/hó)		
	EGÉSZSÉGÜGY		OKTATÁS		NYUGDÍJ		
	1000 Ft	1990 = 100	1000 Ft	1990 = 100	1000 Ft	1990 = 100	
1990	8,6	100	9,0	100	6,7	100	Antal- Boross kormány 1. ciklus
1991	8,1	94	8,1	90	6,0	90	
1992	8,0	93	7,8	87	5,9	88	
1993	7,8	91	8,3	92	5,6	84	
1994	8,8	102	9,3	103	5,8	87	
1995	7,4	86	7,8	87	5,2	78	Horn- kormány 2. ciklus
1996	6,9	80	7,2	80	4,7	70	
1997	7,1	83	7,5	83	4,7	70	
1998	7,1	83	8,1	90	3,9	58	
1999	7,2	64	8,5	94	5,2	78	1. Orbán kormány 3. ciklus
2000	7,4	86	8,5	94	5,3	79	
2001	7,7	90	9,1	101	5,6	84	
2002	9,4	109	11,1	123	6,2	93	
2003	11,4	133	13,2	147	6,7	100	Medgyessy- Gyurcsány- kormány 4. ciklus
2004	10,9	127	12,4	138	7,0	104	
2005	11,4	133	12,8	142	7,6	113	
2006	11,8	137	13,3	148	8,0	119	
2007	11,0	128	12,5	139	8,2	122	Gyurcsány- kormány 5. ciklus
2008	11,0	128	12,5	139	8,5	127	
2009	10,4	121	11,8	131	8,1	121	
2010	8,6	112	12,3	137	8,0	119	
2011	9,5	110	11,4	127	8,1	121	2. Orbán- kormány 6. ciklus
2012	8,3	97	10,8	120	8,1	121	
2013	8,2	95	11,7	130	8,4	125	
2014	7,8	91	13,3	148	8,7	130	
2015	8,0	93	14,0	156	9,0	134	3. Orbán- kormány
2016	8,5	89	15,0	167	9,2	137	

2017	9,9	115	15,9	177	9,2	137	7. ciklus
2018	11,4	133	16,7	186	9,5	142	
2019	13,2	153	16,9	188	9,6	143	4. Orbán-kormány 8. ciklus

A mai nyugdíjhelyzetnek több oka is van. Így az, hogy jelentős csoportok évtizedeken át nemigen fizettek járulékot, de napjainkra már nyugdíjasok lettek. Most megdöbbenve tapasztalják nyugdíjuk alacsony szintjét. Többnyire azért, mert olyan foglalkoztatási formákat választottak, ahol nem kellett (sok) járulékot fizetni. Felmerül természetesen a kérdés: Vajon miért engedte meg a pénzügyi kormányzat az olyan kereseti formáknak a terjedését, amelyekkel nem járt járulékfizetés? (Minimálbéren, vagy vállalkozási formákban, csak ÁFA-fizetéssel való alkalmazást?) Hát azért, mert így is, évtizedeken át, alacsony volt a magyar életszínvonal, nehéz a megélhetés, jelentős társadalmi réteg számára. Maguk a személyek és a vállalatok is az alacsony bérben voltak érdekeltek.

A probléma gyökerei azonban még sokkal mélyebbre nyúlnak. Maga a nyugdíjrendszer súlyos ellentmondásokkal terhelt. A nyugdíjrendszer kihívásaira, melynek alapja a társadalom elöregedése, úgy tűnik, Európa-szerte, és nálunk is, csak *parametrikus* reformokkal, korhatár-kitolással, járulékváltoztatásokkal próbáltak megoldást találni. A *paradigmatikus* változtatás igényével – a biztosítási szemlélet helyett a befektetési szemlélet alap gondolatával⁷ – a jelen gazdasági gondolkodás nem hajlandó szembenézni. Az alacsony infláció az utóbbi évtizedben lehetővé tette az inflációval való korrigálást, a nyugdíjak reálértékének megőrzését. De messze nincs megoldás a rendszerben nagyon szóró régi és új nyugdíjak kérdésére és a rendszer számos egyéb igazságtalanságára. Bizonyos, hogy a nyugdíjreformot – ahogy az ágazati bérdifferenciák érdemi korrigálását is – már régen meg kellett volna kezdeni. Akkor, amikor a gazdasági növekedés körülményei még kedvezőek voltak. A mindenkori rövidebb távú gazdaságpolitikai megfontolásokból eredő idővesztés benyújtja majd a számlát.

Most azonban, amikor a vírusválság, és a 2022 óta a szomszédban folyó háború következményei is elkerülhetetlenül terhelik gazdaságunkat, nyilván nem kedvező a helyzet reformindításhoz. Súlyos áldozatvállalást jelentenek a körülmények a polgárok tömegeinek. Ennek kihatása a reáljövedelmekre, s a nemzetgazdaság adósság helyzetére rendkívül nagy már most is. Óriási feladat lesz a politika, gazdaságpolitika számára ennek következményeit a magyar polgárok tömegei számára elviselhetővé minimalizálni.

7 Botos József – Botos Katalin Nyugdíjrendszer a változó társadalomban Pénzügyi Szemle, 2020/1

Felhasznált irodalom:

- Antalóczy Katalin - Botos Katalin: Lesz-e konvertibilis a forint? Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1990.
- Botos József - Botos Katalin: Energiapolitika. Kihívás és válasz(ok). In Schlett (szerk.) 2008, 109.
- Botos Katalin: A magyar eladósodás okai. Valóság, 2019/6.
- Bozzai Rita - Farkas Zoltán: Hitelválság. (Adósságaink története.) Budapest, Codex Rt., 1990.
- Bózsó Péter: Az IMF hitele. (Mong Attila: Kádár hitele. A magyar államadósság története: 1956–1990. Budapest, Libri Kiadó, 2012) Eszmélet, (25. évf.) 2013, 98. sz. 157.
- Bod Péter Ákos: Magyarország eladósodásáról. Magyar Napló
<http://www.inaplo.hu>.
- Cseszka Éva: Lefagyott a rendszer, a mechanizmus befejeződött. Magyar gazdaságtörténet 1968–1978 között. In :Schlett (szerk.) 2008, 91.
- Cseszka Éva: Rendszerválság. Magyar gazdaságtörténet 1978–1989 között. In: Schlett (szerk.) 2008, 138.
- Földes György: Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986. Budapest, Maecenas Kiadó, 1995.
- Gyerek és nyugdíj 2.0 - Nyugdíjreform elképzelések, konferencia kötet. Banyár József - Németh György (szerk.) Gondolat Kiadó, 2020. november 6.
- KSH-évkönyvek, 1990- 2019- 2020.
- MNB: Magyarország pénzügyi számlái, 2008; 2014.
- Nagy Csaba: Kényszerek szorításában. A világgazdasági fordulat következményei Magyarországon. In: Schlett (szerk.) 2008, 123.
- Schlett András (szerk.): Alap és felépítmény. Gazdaságpolitika a Kádár-rendszerben. PPKE, Heller Farkas Füzetek, (VI. évf.) 2008, [web:]
<https://jak.ppke.hu/uploads/articles/11269/file/2008.pdf>
- Szabó Gergely: Így keletkezett a magyar államadósság.
Portfólió, 2016. január 22. A teljes szöveg: Szabó Gergely: A magyar államadósság keletkezése (1973–1989). Pénzriport [www.penzriport.hu], 2016.